

1997 en de interpretatie van de daarbij aangetroffen sporen in bredere context. Achtereenvolgens schenken de auteurs aandacht aan het landschap en de vroege bewoning, de tolbrug, de veertiende-eeuwse stadsuitbreiding, de pottenbakkerij van Robbrecht de Potter, de reconstructie van het Bloemkamp-klooster, de kloosterlingen en de kazerne. Aardig resultaat is dat de opgravingsgegevens Treling te hulp kwamen om overtuigend aan te tonen dat de tolbrug refereerde aan tolheffing te water en dus niet op het droge.

Het derde deel is het meest omvangrijke deel van het boek. Het behandelt de vondsten van het Loeffplein (gedeeltelijk uit een grondstort langs de A2) en geeft in al zijn verscheidenheid een gedegen overzicht van de uit diverse vondsten blijken materiële cultuur van de vroegere bewoners van de wijk. Tot een eerste categorie voorwerpen behoren de vele insignes, sieraden en kledingaccessoires. Diverse miniatuurvoorwerpen uit tin-lood werden gebruikt als draaginsignes, beeldden een alledaags voorwerp af maar hadden vaak diepere betekenissen, die in de bijschriften zijn uitgelegd. Een beurs stond symbool voor geluk en rijkdom, maar ook voor vruchtbaarheid. En wist u dat kannen onmatigheid en liederlijk gedrag symboliseerden? Ook geloof en magie speelden een belangrijke rol bij de keuze voor op te spelden insignes, zoals kenner Jos Koldewij in zijn bijdrage aantoont. De vele pelgriminsignes, maar ook meer profane en zelfs erotische 'speldjes' met fallussen en vulva's wijzen op de enerzijds bijzondere religieuze maar ook meer scabreuze (vaak uit angst voor demonen en duivels bepaalde) visie van de middeleeuwen. In een aantal gevallen weet Koldewij een directe relatie met 's-Hertogenbosch te leggen en natuurlijk ontbreekt ook de symbolische wereld van Jheronimus Bosch niet in zijn bijdrage. In de laatste vier hoofdstukken van het boek behan-

delen de archeologen Hans Janssen en Eddie Nijhof de overige vondsten van de opgraving, overzichtelijk ingedeeld in de onderdelen huisraad, handel en nijverheid, wapens en paardentuig en vrije tijd/muziek. Hier trekt een veelheid aan 'losse vondsten' voorbij, zoals messen, lepels, sloten, sleutels, kaarsenhouders, pincetten, vingerhoeden, schrijfstiften, zegelstempels, boekbeslag, munten, gewichten, pijparden mallen, knopen, kledinghaken, scharen, lakenloodjes, pijlschijven, mondharpen, fluitjes en kinderspeelgoed. De meerwaarde van deze bijdragen zit hem in het feit dat deze voorwerpen in hun onderlinge samenhang en ook historisch-archeologische context geplaatst worden.

Uit dit interdisciplinaire onderzoek blijkt eens te meer hoe archeologisch en (kunst)historisch onderzoek elkaar kunnen versterken. *Tekens van leven* bevat het boeiende verhaal van een enorm Bosch stadskernonderzoek. Het biedt niet alleen een mooi typologisch overzicht van tal van archeologische objecten, maar plaatst ze ook in een historisch kader. De vele afbeeldingen van kaarten, tekeningen en talloze kleurenfoto's zijn hierbij niet alleen een goed hulpmiddel maar bieden bovendien een welkome afwisseling in de overigens wat dichtbedrukte tekstkolommen.

Opgraven is één, publiceren een tweede: geen sinecure. De afdeling BAM heeft een eer hoog te houden. Deze instelling is er immers in geslaagd steeds goede publiekspresentaties van opgravingen te vervaardigen. Met *Tekens van leven* is een waardevolle nieuwe loot aan deze stam toegevoegd, die nog lang zijn nut zal bewijzen, zowel in als buiten 's-Hertogenbosch.

H.L. Janssen en A.A.J. Thelen (red.) *Tekens van leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2007)

Bossche Noot

Kometen

Kronieken verslaan vaak gebeurtenissen die tot de verbeelding spraken. Verscheen er een komeet aan het firmament, dan trekt deze ook in een kroniek aan ons voorbij. Een komeet was voor onze voorgangers meestal een teken van

naderende rampspoed. De kroniek van Sint Geertrui vermeldt de passage van zeker zeven staartsterren tussen 1313 en 1682. De komeet van 1577 was er ook met Kerst: 'den 10 november heeft men hier ten Bos gesien een groote comeet

met een lange opgaende strale ontrent savonts ten ses uren ende scheen tot tien uren toe; ende heeft geduert tot den tweden Kerchs hijligh dag'.

AV